३६ कण्वो घौरः। अग्निः, १३-१४ यूपो वा । प्रगाथ - विषमा बृहत्यः, समाः सतोबृहत्यः (१३ उपरिष्टाद्बृहती। ऐ.ब्रा. २.२ चरणच्छेदः)

प्र वो॑ य॒ह्वं पु॑रू॒णां वि॒शां दे॑वय॒तीना॑म्।

अ॒ग्निं सू॒क्तेभि॒र्वचो॑भिरीमहे॒ यं सी॒मिद॒न्य ईळ॑ते॥ १ ॥०३६ ॥०१

यम्। सीम्- सर्वतः। अन्ये- अन्ये उपासका अपि। ईळते- स्तुवन्ति। ईड स्तुतौ। पुरूणाम्- बहूनाम्। देवयतीनाम्- देवकामानाम्। विशाम्- प्रजानाम्। वः- युष्माकम्। यह्वम्- महान्तम्। यह्वशब्दो महन्नामसु पठितः। अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम्। वचोभिः- मन्त्रमयैः। सूक्तेभिः- सूक्तैः। प्र- प्रकर्षेण। ईमहे- याचामहे। ईमहे इति याच्ञाकर्मसु पठितत्वात्॥१॥

जना॑सो अ॒ग्निं द॑धिरे सहो॒वृधं॑ ह॒विष्म॑न्तो विधेम ते।

स त्वं नो॑ अ॒द्य सु॒मना॑ इ॒हावि॒ता भवा॒ वाजे॑षु सन्त्य॥ १ ॥०३६ ॥०२

हविष्मन्तः- ध्यानभावनावन्त इत्याध्यात्मिके। हव्यवन्त इत्याधिभौतिके। जनासः- जनाः। सहोवृधम्- सहनशीलवर्धकम्। अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम्। दधिरे- धृतवन्तः। ते- त्वाम्। विधेम- परिचरेम। विधेम इति परचरणकर्मसु पठितत्वात्। सन्त्य- दायक। षणु दाने। सः- तादृशः। त्वम्। अद्य- इदानीम्। इह- अत्र। वाजेषु- दिव्यभौमभोगेषु। सुमनाः- शोभनचित्तः। अविता- रक्षिता। भव ॥२॥

प्र त्वा॑ दू॒तं वृ॑णीमहे॒ होता॑रं वि॒श्ववे॑दसम्।

म॒हस्ते॑ स॒तो वि च॑रन्त्य॒र्चयो॑ दि॒वि स्पृ॑शन्ति भा॒नव॑ ॥ १ ॥०३६ ॥०३

होतारम्- द्योतनशक्तीनामाह्वातारम्। विश्ववेदसम्- सर्वज्ञानभूतम् अग्निम्। त्वा- त्वाम्। दूतम्- देवैरस्मत्परिचयाय दूतमाचार्यम्। प्र- प्रकर्षेण। वृणीमहे- वृणीमः। महः- महात्मनः। सतः- साधोः। ते। अर्चयः- दीप्तयः। वि चरन्ति। भानवः- रश्मयः। दिवि- द्युलोकं स्पृशन्ति ॥३॥

देवासस्त्वा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः॥ १ ॥०३६ ॥०४

वरुणः- वरणीयो ऋताधिदेवता। मित्रः- स्नेहाधिदेवता। अर्यमा- दानाधिदेवता। देवासः- एते देवाः। प्रत्नम्- पुरातनम्। दूतम्- देवानां तथा मनुष्याणां मध्ये दूतम्। त्वा- भवन्तम्। समिन्धते- दीपयन्ति। अग्ने- सर्वभूतहितरत्युद्भूतसङ्कल्प। यो मर्त्यः- यो मनुष्यः। ते- भवते। ददाश- ददाति। दाशृ दाने। सः। त्वया- भवता। विश्वं धनं जयति ॥४॥

मन्द्रो होता गृहपतिरग्ने दूतो विशामसि।

त्वे विश्वा संगतानि व्रता ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत॥ १ ॥०३६ ॥०५

अग्ने। मन्द्रः- तृप्तः।मद तृप्तियोगे। होता- देवतानामाह्वाता। गृहपतिः- आश्रितकुटुम्बपालकः। विशाम्- जनानाम्। दूतः। असि। यानि। देवाः- द्योतनशक्तयः। अकृण्वत- अनुष्ठानं कुर्वन्ति। तानि। ध्रुवा- नित्यानि। विश्वा- सर्वाणि। व्रता- प्रकृतिनियत्यनुसरणानि। त्वे- भवति। सङ्गतानि- संश्रितानीति भावः ॥५॥

त्वे इदग्ने सुभगे यविष्ठ्य विश्वमा ह्वयते हविः।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या॥ १ ॥०३६ ॥०६

अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो। यविष्ठ्य- युवतम। सदा अभिनव। सुभगे- सौभाग्यसंपन्ने। त्वे- त्वयि। इत्- एव। विश्वम्- सर्वम्। हविः। आ- समन्तात्। हूयते। सः- तादृशः। त्वम्। नः- अस्माकम्। अद्य- इदानीम्। सुमनाः- सुचित्तेन भवसि। यथा अस्मासु त्वं प्रसन्नः सन्नस्मदर्थं यजसि तथा। अपरम्- अन्यार्थमपि। सुवीर्या- शोभनवीरान्। देवान्। यक्षि- यज ॥६॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते।

होत्राभिरग्निं मनुषः समिन्धते तितिर्वांसो अति स्रिधः॥ १ ॥०३६ ॥०७

स्वराजम्- स्वस्मिन्नेव राजन्तम्। तम्- अग्निम्। घाम्- एव। इत्था- इत्थम्। नमस्विनः- नमस्कुर्वन्तः। उप आसते- उपासते। मनुषः- मानुषाः। होत्राभिः- वाग्भिः। अग्निम्- सर्वभूतहितक्रतुम्। समिन्धते- सम्यक् द्योतयन्ति। स्रिधः- शोषणशक्तीः। स्रिधु शोषणे। अति तर्तिवांसः- अतिशयेन तरन्ति ॥७॥

घ्नन्तो वृत्रमतरन्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे।

भुवत्कण्वे वृषा द्युम्न्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु॥ १ ॥०३६ ॥०८

वृत्रम्- आवरणशक्तिम्। घ्नन्तः- जितवन्तः उपासकाः। रोदसी- द्यावापृथिवी। अतरन्- तीर्णवन्तः। क्षयाय- निवासाय। अपः- प्रकृत्याधारशक्तीः। उरु- विस्तीर्णाः। चक्रिरे- अकुर्वन्। कण्वे- मेधाविनि मन्त्रविदि उपासके। कण्वशब्दो मेधाविनामसु पठितः। कण शब्दार्थे। वृषा- वर्षकः। द्युम्नी- ज्योतिष्मान्। आहुतः- पूजितः संमानितः। भुवत्- भवतु। अश्वः- प्राणमयः सन्। गविष्टिषु- आत्मजिज्ञासासु। क्रन्दत्- मन्त्रान् शब्दितवान् ॥८॥

सं सीदस्व महाँ असि शोचस्व देववीतमः।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम्॥ १ ॥०३६ ॥०९

सम्- सम्यक्। सीदस्व- उपविश। महान्- महात्मा। असि- भवसि। देववीतमः- देवकामोसि। सोचस्व- दीप्तो भव। मियेध्य- मेधार्ह। प्रशस्त- उत्कृष्ट। अग्ने। अरुषम्- अहिंसाव्रतम्। रुष हिंसायाम्। नञस्तद्विरोधात् सर्वभूतहितव्रतमिति भावः। मेघेषु जलसदनं निर्माय वृष्टिदानं करोतीति कारणात् तस्य सर्वभूतहितप्रदत्वं युक्तम्। दर्शतम्- दर्शनीयमित्याधिभौतिके। दर्शनस्य विद्यार्थत्त्वादध्येतव्यमित्याध्यात्मिके। धूमम्। वि सृज ॥९॥

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं वृषा यमुपस्तुतः॥ १ ॥०३६ ॥१०

हव्यवाहन- देवार्थं हविषां वाहक। यम्। यजिष्ठम् - पूज्यतमम्। त्वा- भवन्तम्। देवासः- द्योतनशक्तयः। इह- अत्र। मनवे- अवबोधनाय। मनु अवबोधने। दधुः- धृतवन्तः। यम्। धनस्पृतम्- धनैरस्मान् प्रीणयन्तम्। स्पृ प्रीतिबलयोः। कण्वः- मेधावी। मेध्यातिथिः- मेधाव्यतिथिपूजकः। उपास्ते। यम्। वृषा- वर्षकः। उपास्ते। यम्। उपस्तुतः- उपस्तोता उपास्ते ॥१०॥

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्व ईध ऋतादधि।

तस्य प्रेषौ दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि॥ १ ॥०३६ ॥११

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्वः। ऋतात्- प्रकृतिनियतेः। अधि- उपरि। ईधे- दीपयति। यजा नो मित्रावरुणा यजा देवानृतं बृहत्। अग्ने यक्षि स्वं दमम्॥ इति श्रुतेः ऋतमेवाग्नेः सदनम्।

तस्मात्तदुपरि। तस्य- अग्नेः। प्र- प्रकर्षेण। इषः- अस्माकमिच्छाः। दीदियुः- द्योतयन्ति। तम्- अग्निम्। इमाः ऋचः- मन्त्राः। द्योतयन्ति। तमग्निम्। वर्धयामसि- वयं वर्धयामः ॥११॥

रायस्पूर्धि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम्।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य राजसि स नो मृळ महाँ असि॥ १ ॥०३६ ॥१२

रायः- दानार्हाणि धनानि। पूर्धि- पूरय। अग्ने। स्वधावः- आत्मवन्। देवेषु- द्योतनशक्तिषु। ते- त्वया। आप्यम्- प्रापणीयम्। अस्ति। त्वम्- भवान्। श्रुत्यस्य वाजस्य- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणसंपदि। राजसि- प्रकाशसे। सः- तादृशः। नः- अस्मान्। मृळ- आनन्दय। महान्- महात्मा। असि ॥१२॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहे॥ १ ॥०३६ ॥१३

नः- अस्माकम्। ऊतये- रक्षायै। ऊर्ध्वः- उन्नतः। देवो न सविता- देवसवितेव। सु- सुष्ठु। तिष्ठ। यत्- यस्मात्। अञ्जिभिः- व्यक्तित्वेन सेचनैः कान्त्या गत्या। अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु। ऊर्ध्वः- उन्नतः सन्। वाजस्य- संपदः। सनिता- दाता। वाघद्भिः- मन्त्रविद्भिः। विह्वयामहे- विशेषेण आह्वयामः ॥१३॥

ऊर्ध्वो न पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समत्रिणं दह।

कृधी न ऊर्ध्वाञ्चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः॥ १ ॥०३६ ॥१४

ऊर्ध्वः- ऊर्ध्वः सन्। अंहसः- पापात्। नः- अस्मान्। पाहि- रक्ष। केतुना- ज्ञानेन। विश्वम्- सर्वाम्। अत्रिणम्- सुखादिदुःखनिधनात्तृशक्तिम्। अद भक्षणे। नि- नितराम्। सम्- सम्यक्। दह- भस्मीकुरु। चरथाय- सदाचारसंपन्नाय। जीवसे- जीवनाय। नः- अस्मान्। ऊर्ध्वान्- उन्नतान्। कृधी- कुरु। नः- अस्माकम्। दुवः- संपदम्। देवेषु। विदाः- बुद्ध्यस्व ॥१४॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेरराव्णः।

पाहि रीषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठ्य॥ १॥०३६॥१५

नः- अस्मान्। रक्षसः- स्वार्थभावनातः। यस्माद्वयं रक्षितव्याः तद्रक्ष इति यास्कः। धूर्तेः- क्रौर्यात्। अराव्णः- लोभतः अदानबुद्धेः। रा दाने। रिषतः- हिंसाभावनातः। जिघांसतः- हननेच्छातः। पाहि- रक्ष। बृहद्भानो- महद्रश्मियुक्त। यविष्ठ्य- पूज्यतम ॥१५॥

घनेव विष्वग्वि जह्यराव्णस्तपुर्जम्भ यो अस्मध्रुक्।

यो मर्त्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्मा नः स रिपुरीशत॥ १॥०३६॥१६

विष्वक्- सर्वतः। अराव्णः- लोभभावनानि। घनेव- कठिनवज्रमिव भूत्वा। वि- विशेषेण। जहि। तपुर्जम्भ- सन्तापनाशक। तप सन्तापे। जभि नाशने। यः। अस्मध्रुक्- अस्मद्द्रोहभावः। तं जहि। यः। मर्त्यः- दुष्टो मनुष्यः। अत्यक्तुभिः- सुखादिदुःखनिधनैरतिशयेनादनशीलाभिः शक्तिभिः। शिशिते- अस्मान् तनूकरोति नाशयति। शो तनूकरणे। सः। रिपुः- मित्रभूतोप्यस्माकं रिपुः। सः। नः- अस्मान्। मा ईशत- मा वशीकुर्यात् ॥१६॥

अग्निर्वन्ने सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम्।

अग्निः प्रावन्मित्रोत मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम्॥ १॥०३६॥१७

अग्निः। वन्ने- याचितः। वनु याचने। सुवीर्यं- शोभनपराक्रमं ददाति। कण्वाय- मेधाविने। सौभगम्- सौभाग्यं। ददाति। मित्रा- प्रेमयुक्तान्। जिमिदा स्नेहने। प्रावत्- प्रकर्षेण रक्षति। सातौ- दानसमये। मेध्यातिथिम्- मेधाव्यतिथिपूजकम्। उपस्तुतम्- उपस्तोतारम्। प्रावत्- रक्षतु ॥१७॥

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः॥ १ ॥०३६ ॥१८

अग्निना। तुर्वशम्- क्षिप्रकारिणम्। उग्रादेवम्- तीक्ष्णद्योतनम्। यदुम्- याज्ञिकम्। यजते इति यदुरिति शब्दकल्पद्रुमे। नियतं वा। यम उपरमे। परावतः- परस्मात् धाम्नः। हवामहे- आह्वयामः। दस्यवे सहः- चोराभिभविता। अग्निः। नववास्त्वम्- अभिनवनिवासम्। उपासनया यस्य निवासः शरीरं वा अभिनवमभवत् स नववास्त्वः। तुर्वीतिम्- वेगवन्तम्। बृहद्रथम्- लक्ष्यप्रापकगतिमन्तम्। नयत्- आनयतु ॥१८॥

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते।

दीदेथ कण्व ऋतजात उक्षितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः॥ १ ॥०३६ ॥१९

शश्वते- शाश्वतीभ्यः समाभ्यः। जनाय- प्रजायै। ज्योतिः। यम्। कृष्टयः- यतमानाः उपासकाः। नमस्यन्ति- नमन्ति। तम्। त्वाम्। अग्ने। मनुः- अवबोधः। मनु अवबोधने। नि दधे- अस्थापयत्। कण्वे- मेधाविनि। ऋतजातः- ऋतमूलः। उक्षितः- हव्यतर्पितः। दीदेथ- ज्वलन् दृश्यसे ॥१९॥

त्वेषासो अग्नेरमवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये।

रक्षस्विनः सदमिद्यातुमावतो विश्वं समत्रिणं दह॥ १ ॥०३६ ॥२०

अग्नेः। अर्चयः- ज्वालाः। त्वेषासः- दीप्ताः। अमवन्तः- बलवन्तः। प्रतीतये- अस्माभिः प्रत्येतुम्। भीमासो न- भयङ्करा इव भवन्ति। अथवा प्रत्येतुं अभयङ्करा भवन्ति। सदमित्- सर्वदैव। यातुमावतः- यातनाकरान्। रक्षस्विनः- रक्षोयुक्तान्। यस्माद्वयं रक्षितव्याः तद्रक्ष इति यास्कः। दह। विश्वम्- सर्वम्। अत्रिणम्- सुखादिदुःखनिधनरूपात्तृशक्तिम्। सम्- सम्यक्। दह- भस्मीकुरु ॥२० ॥